

Pregledni rad

UDK 329(497.5).12(091) 330.83(497.5)(091)

Liberalizam u Hrvata

TEREZA GANZA-ARAS*

Sažetak

Autorica polazi od teze da se u Hrvatskoj u 19. stoljeću odvija proces liberalizacije umnogome sličan i vremenski podudaran onome u najvećem dijelu Europe. Liberalna ideja u svom političkom i ekonomskom obliku zauzima značajno mjesto u programima vodećih hrvatskih političara toga doba. Najveći protivnici liberalizma bili su vodeći dijelovi Crkve. Težak udarac političkom liberalizmu zadan je 1918., dok je ekonomski liberalizam ugušen planskom privredom nakon 1945. godine.

Na početku bih odmah željela ukazati na netočno, a često mišljenje, kako u Hrvatskoj nije bilo prisutno jače prijanjanje uz liberalizam tadašnje Europe. Ovim priopćenjem željela bih, dakle, naglasiti jednu nedovoljno poznatu ili nedovoljno jasno shvaćenu povijesnu istinu, da je hrvatsko 19. stoljeće doba u kojem se upravo na liberalnim idejama i na liberalnom konceptu oblikuje moderna hrvatska nacija, odnosno projektira ideja suvremene hrvatske države i građanskog društva.

Treba se prisjetiti temeljnih misli na kojima čitav koncept počiva. U *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina*, koju su objavili akteri velike Francuske građanske revolucije 26. kolovoza 1789., izražava se koncizno bit liberalnog. U članku 1 se kaže:

Čl.1. "Ljudi se rađaju i ostaju slobodni i jednaki u pravima. Društvene se razlike mogu temeljiti samo na općoj koristi."

A članak 4 proklamira:

Čl.4. "Sloboda se sastoji u tome da čovjek može raditi sve što ne škodi drugome. Tako se prirodna prava svakog čovjeka omeđuju granicama koje drugim članovima društva osiguravaju uživanje tih istih prava. Te granice može odrediti samo zakon."

* Tereza Ganza-Aras, izvanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zadru, Odsjek za povijest, i zastupnica u Županijskom domu Sabora RH.

Misao da su svi ljudi slobodni, da je svakom pojedincu slobodno raditi sve što želi osim onoga što je na štetu drugoga pojedinca, da se međuljudski odnosi reguliraju zakonima, koji jednom doneseni stoje iznad svake pojedinačne ili stranačke samovolje, pa privilegiranih i moćnih u pravilu nema, da su svi ljudi ravnopravni, izrekla je istovremeno smrtnu osudu apsolutističkoj vladavini "krune" i duhovnom monopolu "oltara" te pokrenula grandiozni zamah oslobođenja, odgovornosti i zakonskog uređenja ljudske djelatnosti na svim poljima.

Idejno i praktično liberalni koncept pretvorbe društvenog uređenja od feudalnog u građansko, od aristokratskog u narodno, od veleposjedničkog u kapitalističko, gradio se i postepeno realizirao tijekom nekoliko stoljeća prije Francuske revolucije 1789., da bi tom revolucijom napravio definitivni raskid sa staleškim zemljišno-veleposjedničkim društvom i velik skok u ostvarenju liberalno-demokratskog, odnosno nacionalnog građansko-kapitalističkog društvenog modela, koji na Zapadu još traje i relativno uspješno funkcionira.

Na tlu Hrvatske odvija se isti "oslobadajući" (liberalizirajući) proces kao u Europi i Americi, pa čak i bez bitnog vremenskog zaostajanja gledajući na veći dio Europe. Riječ je o stoljeću u kojem se obavlja preobrazba društvenog i državnog uređenja prema interesima gradske privrede i vrijednosnim shvaćanjima građanskog socijalnog sloja. Nastojanja idu ka postizavanju pravne jednakosti svih građana, višestranačkoj politici, narodnoj kulturi, laiciziranoj znanosti, potiskivanju djelovanja Crkve na duhovno-etički plan, izgradnji slobodnog tržišta, provođenju podjele izvršne i zakonodavne vlasti, stvaranju nezavisnog sudstva, zaštićenoj privatnosti, uvođenju građanskih prava, slobodi tiska, izbornom parlamentu.

U svom povijesnom hodu od prvih koraka osvajanja društvenih i gospodarskih pozicija do zauzimanja politički utjecajnog položaja i izrastanja u odlučujuću snagu društva, sloj obrtnika i poduzetnika, trgovaca, bankara i s njima povezane profesionalne inteligencije svojim sve uspješnijim privređivanjem, čiji počeci sežu u 16. st., sve razgranatijom mrežom poslova, razvijaju i u hrvatskim zemljama novi vrijednosni sustav o čovjeku i radu, pomoću kojega opravdavaju i objašnjavaju svoju potrebu za uklanjanjem staleškog (statičkog i neprohodnog) društvenog poretka temeljenog na zemljišnoj privredi. U feudalnoj je civilizaciji presudnu ulogu za čovjeka imala njegova rođenjem određena pripadnost staležu, odnosno socijalnom sloju i Crkvi, kao i shvaćanje da je rad ponižavajuća djelatnost koju obavljaju niži, u pravilu nepismeni slojevi pučanstva i neslobodni kmetovi. Takvo (feudalno) društveno i gospodarsko stanje, strogo hijerarhijski postavljeno, a koje je Crkva tumačila trajnim božjim poretkom na zemlji, bilo je nepodobno za afirmaciju i bogaćenje sposobnog pojedinca bez obzira na njegovo porijeklo. Čak su obrtnici i trgovci (tzv. treći stalež) bili sputani celovskim statutima i gradskim (komunalnim) odredbama, dok su seljaci bili vezani urbarijalnim obvezama. Pojedinac je mogao postati osoba afirmirana putem svoje sposobnosti jedino ukoliko je pripadao plemstvu ili svećenstvu dok su se svi ostali stapali u svoj kolektiv bez šanse da iz njegove anonimnosti izidu. Trgovina je bila otežana zbog komunikacijske zatvorenosti pojedinih feuda,

crkvenih posjeda, kneževina, grofovija, gradova, svakog sa svojim statutima, često sa vlastitim novcem, a redovito sa vlastitim mjernim sistemom, carinskim i drugim propisima, cehovskim regulama i sl. Ipak, sporo ali sigurno probijala se nužnost stvaranja šireg jedinstvenog tržišnog prostora, dokidanja feudalnih mitnica, putarina i sličnih nameta, cehova, gilda, bratovština, izgradnje nesmetanih prometnih i poslovnih veza, uspostave jedinstvenog novčanog, mjernog i jezično-komunikacijskog sistema.

Kultura i znanost ograničena na aristokratske slojeve, jezično razbijene na pokrajinske jezike (dijalekte), te podvrgnuta idejnom sustavu crkvenih dogmi, nakon velikih tehničkih i geografskih otkrića, također teži obuhvatiti i manje obrazovana pojedinca. Od humanizma, renesanse i protestantizma probijao se i ekonomski jačao najprije trgovački a zatim poduzetnički sloj, da bi u drugoj polovici 18. st. dosegao onu kritičnu masu (brojčanu, ekonomsku i duhovnu) dovoljnu da u širenju prostora za svoj društveno-politički zamah počne razbijati strukture i institucije dotadašnjeg aristokratskog staleškog društva. U tom je procesu bila pogodena i Crkva u onom njezinu dijelu u kojem je bila, poput svjetovne aristokracije, veleposjednica, čuvarica feudalnih institucija i staleško-hijerarhijskog poretka, nositeljica principa vladavine "oltara i krune", tj. božjeg porijekla vlasti, božjeg porijekla hijerarhijskog odnosa unutar društva i prema vjernicima drugih vjeroispovjesti, stroge dogmatske kontrole stvaralaštva pojedinca, poimanja da je rad kod kojeg glavnu profitnu ulogu igra novac (a ne plodovi zemlje) prljav itd.

Novom građanskom sloju, onom koji je baš vlastitim radom i novčanim vrednovanjem svoga rada ojačao tijekom 16., 17. i 18. st. ukazalo se važnim ustvrditi da je čovjek po prirodnom pravu, a to znači i po božjim zakonima, slobodan pojedinac. Staleški društveni rangovi su okovi kojih se čovjek treba osloboditi, da bi slobodni ljudi uspostavili vladavinu prava istoga za sve, te politički dogovor kao sredstvo političkog djelovanja. Pravičnost zahtijeva ostvarenje onakvog društvenog i pravnog poretka u kojemu se pravo pojedinaca na slobodno djelovanje i uspjeh prema vlastitim prirodnim sposobnostima i radnom zalaganju, bez obzira na porijeklo, narodnost, vjeru i vrstu korisnog rada, prenosi i na pravo cjelokupnog naroda na slobodu i sudjelovanje u donošenju odluka koje se tiču svih.

Liberalizam je kod nacionalno neslobodnih naroda potaknuo pokrete za ujedinjenje i državno osamostaljenje. Zbog uvođenja pojma narodnog suvereniteta, liberalizam je najuže povezan sa stvaranjem nacija modernog građanskog tipa. Svi su europski nacionalni pokreti za ujedinjenje u jedinstvenu državnu organizaciju pretežno jednog naroda (i njegovom osamostaljenje ukoliko se radilo o narodu do tada nacionalno neslobodnom) bili vođeni idejom liberalizma, a predvodili su ih pojedinci liberalne orijentacije.

Oslobodilački projekt za čovjeka pojedinca kao i za narodne cjeline jest temeljno polazište liberalizma iz kojega će proizići sve ostale slobode u privređivanju, kulturi, znanosti itd. Liberalizam tretira vladara kao osobu zaduženu da upravlja državom vodeći računa o većinskoj volji naroda kao zbroja

slobodnih pojedinaca koji svoju volju izražavaju preko izabranih zastupnika. Time se pojam suvereniteta prenosi od monarha na narod i rađa ideja o predstavničkom saboru umjesto dotadašnjeg staleškog sabora u kojem se plemstvo okupljalo s obzirom na svoje aristokratsko podrijetlo. Stoga je za liberalizam imanentno da paralelno i političkim oslobodenjem pojedinca teče i proces integracije nacije.

Protivno tvrdnjama ideologija koje vrednuju pojedinca bez njegova uključenja u određeni kolektiv (naciju, klasu, partiju, vjersku zajednicu) liberalizam, ne zanemarujući važnost kolektiva u kojem pojedinac ostvaruje svoju afirmaciju, polazi od pojedinca prema kolektivu. On daje rješenje za stvaranje ravnoteže između slobodnog naroda i slobodnog pojedinca u njemu, slobodnih Crkvi i slobodnih svjetonazora i to po horizontalnom principu povezivanja. Za liberalizam su sve religije, koje pojedini državljani na teritoriju iste države ispovijedaju, jednake, pa su prema tome jednake i Crkve i crkvene dogme širom svijeta, kao što su ravnopravna i sva politička mišljenja. Misao pojedinca biva oslobođena prinude da se kreće unutar točno propisanih okvira Crkve i vladajuće strukture, čime znanost, kultura i umjetnost bivaju oslobođene i rezultat su stvaralačkih potencijala subjektivnog racija (uma) pojedinca. U takvom društvu, gdje se pravno dokida vladajuća kasta, glavnoispravna Crkva i jedinoispravna dogma, javlja se princip tolerancije, provodi odvajanje Crkve od države, izgrađuje autonomnost sudstva te primjenjuju građanska prava.

Integracijski faktor postaje ideja o jedinstvu nacije, jezika i kulture, državnog prostora i tržišta, te ustavnosti i zakonodavstva. Liberalizam vrši podjelu poslova, izgrađuje autonomnost i nezavisnost, te jednakopravnost svih segmenata javnih i privatnih djelatnosti. Javne djelatnosti ionako postaju, razvojem tehnike, sve mnogobrojnije i razgranatije, a svaki kasniji pokušaj (u 20. st.) da se suzbije liberalni koncept o autonomnosti svakog segmenta i svakog pojedinca uvođenjem jednog kolektivističkog interesa (fašisti su istaknuli interes nacije shvaćene kao mase, a komunisti su isturili interes radničke klase zamišljene kao zbroja radnih ljudi) vodio je u neslobodu i zločine.

Liberalizam se ne može svesti na jedan ili na nekoliko segmenata oslobađanja čovjeka i naroda, niti se daje ograničiti na kraće povijesno vrijeme. On je pretvorba, proces nastajanja i širenja sloboda. Francuski su revolucionari liberalističke, tj. oslobodilačke ideje saželi u program od tri bitne riječi: "*sloboda, jednakost i bratstvo*", ali je stvaranje liberalnog sustava omogućilo svakoj politički dovoljno osviještenoj, gospodarski i kulturno osposobljenoj društvenoj grupaciji (radnicima, ženama, nacionalnim manjinama, obojenim etničkim zajednicama, vjerskim sektama, omladinskim ili staračkim skupinama itd.), da izbori svoja specifična prava i slobode, pa se liberalna društva ili nacije liberalne demokracije uspjevaju poboljšavati bez rušenja temeljnih svojih ustavnih rješenja, kao što je to naprotiv slučaj kod sistema koji interes pojedinca podređuju kolektivu (naciji, klasi, rasi, vjerskoj zajednici).

U Hrvatskoj je opisani oslobađajući hod od staleško-hijerarhijskog društva poljoprivredne civilizacije prema društvu slobodnih pojedinaca i slobodnog

gospodarstva građanske civilizacije započeo u vrijeme jozefinskih reformi u 2. polovici 18. st., koje su inače bile vođene načelom prosvijetelenog apsolutizma, ali su pogodovala afirmiranju prosvjetiteljstva i racionalizma te uopće slobodnog mišljenja. Centralno mjesto među slobodnim misliocima toga vremena u Hrvatskoj zauzimao je zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac (1752-1827). Bio je od 1778. istaknuti član prve zagrebačke slobodnozidarske lože, osnovane 1770. pod imenom "Prudencia". U loži je bilo pripadnika raznih zvanja i slojeva, plemića, intelektualaca i građana u skladu s novim shvaćanjima ravnopravnosti ljudi. Njezini su članovi bili poznati i manje poznati svećenici, što je samo po sebi dokaz da se ideja o prirodnom pravu pojedinca na punu ravnopravnost, neovisno o staleškoj i vjerskoj pripadnosti te o pravu na prosperitet prema vlastitoj sposobnosti i odgovornosti (razumu, mudrosti, radnom zalaganju, etičnosti), nije smatrala suprotnom temeljnim načelima kršćanske religije. Štoviše, zahtjev za slobodom pojedinca i bratstvom među ljudima dovodio se u vezu s Isusovim naučavanjem.

Problem na relaciji konzervativnog krila Crkve i liberalnog procesa nastao je u Hrvatskoj, kao i drugdje, zbog toga što je liberalizam relativizirao crkvene dogme dopustivši - u skladu s idejom slobode mišljenja - i drukčija tumačenja nastanka svemira i zemlje, biološko-povijesnog razvoja živih vrsta pa i čovjekova. Posebno je pak Katolička crkva teško proživljavala razbijanje staleške konstrukcije društva i prenošenje težišta privredne djelatnosti sa agrarne na gradsku privredu (na trgovinu, novčarstvo, poduzetništvo), odlazak seljačke radne snage u grad, što se u velikim masama zbivalo nakon ukidanja kmetstva, tog bitnog događaja u procesu liberalizacije društva. Zajedno s aristokracijom krizu je proživljavala i Crkva, budući da je ona bila zemljišni veleposjednik. S vremenom će se Crkva prilagoditi novom dobu i naći nove izvore privređivanja za potrebe svoga održavanja i dolično mjesto u građanskom sistemu, ali je u sukobu s nastajućom građanskom civilizacijom, koja joj je rušila materijalni temelj, društveni status i isključivo pravo na tumačenje pojava svijeta i čovječanstva, povela oštru bitku protiv promjena.

Kod Maksimilijana Vrhovca i njegova kruga nalaze se gotovo svi elementi od kojih se sastojao liberalni koncept izgradnje novih odnosa: osobna sloboda pojedinca i pravo da se udružuje s drugim pojedincima radi raznih svojih potreba bilo duhovne, političke ili gospodarske prirode, što se njegovalo kako u ložama slobodnih zidara tako i u društvenoj praksi. Vrhovac je bio član zagrebačke lože sve dok Josip II. nije zabranio rad masonskih loža. Josip II. je pod pritiskom svoje još prilično moćne aristokratske okoline i Crkve, bio prisiljen jače nastupiti protiv izrazitih liberalnih pojava i zabraniti lože (11. 1. 1785.). On je ipak imenovao Vrhovca zagrebačkim biskupom (1787.), a treba pretpostaviti da mu je idejni profil Maksimilijana Vrhovca bio poznat.

Premda nije dokazano da je Maksimilijan Vrhovac doista sudjelovao u tzv. jakobinskoj zavjeri Martinovića u Ugarskoj, koja je imala za cilj osloboditi Ugarsku (i Hrvatsku) od feudalne Monarhije, ipak je za bolje razumijevanje Vrhovčevih stavova relevantna činjenica da je bio osumnjičen za prihvatanje

ideja o potrebi dokidanja feudalnih staleških odnosa i dominacije crkvenih doktrina nad znanošću, obrazovanjem i uopće nad cjelokupnom kulturom i filozofijom, pristaša slobode građanina i pojedinca. Martinović je za Vrhovca tvrdio u istrazi i na suđenju da je liberal i demokrata, da širi revolucionarne spise pokretača velike francuske revolucije, da radi protiv Monarhije i feudalnog poretka.

U nacionalnom pogledu liberalizam je rušio zatvorene feudalne teritorijalne cjeline kao što su bile gradske komune, grofovije, kneževine, županije, radi uspostave jedinstvenog tržišta na što širem prostoru, i težio integraciji i centralizaciji oko gospodarski najprosperitetnijeg grada svih područja za koja se moglo jezično i državnopravno tvrditi da pripadaju zajedno.

U djelovanju Maksimilijana Vrhovca sve su te moderne nacionalne tendencije jasno izražene. U Saboru se 1805. godine zalagao za uvođenje hrvatskog jezika kao službenog, nasuprot plemstvu koje se u većini izjasnilo za održanje latinskog jezika, pa je tako latinski ostao službenim jezikom u hrvatskom Saboru sve do 1847. Vrhovac je uopće mnogo radio na unapređenju narodnog jezika. I on je, kao što je to bio najčešći slučaj kod hrvatskih jezikoslovaca još od 16. st., prihvaćao štokavštinu kao najrasprostranjeniji jezični idiom za hrvatski jezični standard, te je 1796. utemeljio štampariju za "ilirski" jezik. (Pod hrvatskim imenom podrazumijevalo se tada uglavnom kajkavsko jezično područje.)

Nakon pada Mletačke republike 1797., točnije u trenutku kada je Napoleon upostavio demokratsku vlast u Veneciji, a cijelo područje Mletačke republike prepustio kontroli Habsburške kuće, Vrhovac je istakao zahtjev za priključenje Dalmacije banskoj Hrvatskoj. Uporno je radio na tome i od početka druge austrijske vladavine u Dalmaciji. U vrijeme ratova protiv Napoleona kralj Franjo II. je bio obećao Maksimilijanu Vrhovcu, koji je tada obnašao funkciju banskog namjesnika i u toj službi uspješno obavljao organizaciju vojne obrane od Napoleonovih osvajanja, da će, kad Napoleon bude poražen i Dalmacija ponovno stavljena pod habsburšku krunu, dopustiti da ona bude sjedinjena s banskom Hrvatskom. Tu svoju kraljevsku riječ nije održao niti su slična obećanja ispunili kasniji kraljevi. Vrhovac ga je uzaludno podsjećao na zadanu riječ i historijskim dokumentima dokazivao pripadnost Dalmacije Hrvatskoj.

Vrhovac se zauzeo za gospodarsko povezivanje hrvatskih zemalja. Zaslužan je, između ostaloga, za izgradnju ceste (Luizijane) od Karlovca do mora, kojom je (cestovnom trasom) i danas povezano središte Hrvatske sa Rijekom.

Nakon smrti Maksimilijana Vrhovca 1827. njegove zamisli dobivaju puni zamah u hrvatskom nacionalnom preporodu kojeg je pokrenula grupa liberalnog građanstva oko Ljudevita Gaja. Ilirski pokret zahvaća sve hrvatske zemlje afirmirajući ideje integracije hrvatskih (ilirskih) zemalja i prava naroda na političko priznanje uspostavom njegova jezika kao službenog, njegovih običaja, autonomnog razvoja vlastite kulture, znanosti, prava građana na interesno udruživanje i dr. U hrvatskoj je historiografiji pokrenuto pitanje idejne pripadnosti iliraca i konstatirano da njihove zamisli i ostvarenja idu u kompleks liberalizma, ali je odbojnost prema liberalizmu, koja je vladala u komunističko-

marksističkim pogledima, zakočila dublja istraživanja u tom pravcu. Isto vrijedi i za objašnjenja događanja u Hrvatskoj koja su povezana s građanskim revolucijama 1848-1849.

Zbivanja tih godina, koje u europskim razmjerima označavaju buržoaske revolucije, u hrvatskim zemljama ukazuju na činjenicu da je kod utjecajnih dijelova društva prevladavao liberalni koncept razmišljanja kako za razvoj gospodarstva tako i za vođenje politike i stava prema hrvatskoj naciji. Kada 22. 5. 1848. Zagrebačka županija potiče općine u Dalmaciji da se sjedine s Hrvatskom i Slavonijom pozivajući se na nekadašnje državno jedinstvo, primamljuje ih tvrdnjom:

“Mi smo Hrvati i Slavonci, hvala Bogu, svi slobodna bratja. Svi smo pred sudom jednaci. Naše poslove vodimo u našem narodnom jeziku. Imamo slobodu govora, pisanja i štampe. Uvodimo svikud narodnu stražu ili nacional-gardu za obranu narodnih pravicah i narodne slobode. Mi ne poznajemo karte bulate, ... Duhan je slobodno sijati i s njim trgovati kako je kome volja. K ovim pravicom i slobostinam želimo i zahtievamo da se unaprijed pridade: sloboda trgovine uopće, a osiguranje trgovine pomorske na pose, te da bude štovan naš narodni barjak ili stijeg na svakom moru, kao što se štuje barjak inih slobodnih narodah i uslijed toga da bude slobodno uvoziti sol iz Sicilije, Napulja i svih stranah svijeta. Hoćemo da bude vierozakon vostočne carkve ravan vierozakonu zapadne rimokatoličke carkve, te da ima sveštenstvo jedne i druge carkve posve jednaka daržavljanska prava. Hoćemo da se u škole i nauke, u posle i sudišta uvede narodni naš jezik; da prestanu dugotrajni pisneni sudovi i procesi, te da se uvede javni usmeri sud na način francuzskih sudovah što se zovu porota (jury), a sudije trebaju da su narodu odgovorni. Još hoćemo da se ustroji narodna banka, da se postigne narodno sveučilište ili universitet. Najviše pako želimo naš narod izbaviti od svakoga tudega upravljanja i tude narodnosti i izraditi da se sam bude upravljao te da mu ne treba od kralja do bana nikakove više vlasti priznati, a u tu svrhu da si ustrojimo varhovno centralno upravljanje sviuh poslovalh, a članovi toga varhovnoga upravljanja da budu odgovorni narodu sakupljenom na Saboru našem, koi će se po želji naroda svake godine daržati izmenice u Zagrebu, Osieku, Zadru ili Splletu i Rieci. - Ovo su, bratjo, pravice koje imamo i koje opet za naš narod na Saboru isposlovati želimo.” (147)

U istom se pismu pozivaju Dalmatinci da izaberu svoje zastupnike za Sabor u Zagrebu, koji će se održati 5. lipnja 1845. i podsjećaju ih da su poziv već dobili i od bana Josipa Jelačića. Ban Jelačić u svom Proglasu u Zadru krajem svibnja 1848. objavljuje da je kralj njegovom banskom imenovanju stvarno pridružio i Dalmaciju između ostalog kaže:

“Jednakost je izrecena. Zaštita, dakle, i jednaka blagodat u deržavnom i društvenom životu neka bude svakom poštenom žitelju naše trojedne domovine bez razlike vire i stališa”. (151)

Ovi citati, tipični za političke napise, dopise, govore, zaključke, odluke i zahtjeve tih kao i kasnijih godina jasno ukazuju da se u ekonomiji teži za

slobodnom trgovinom, u politici za građanskim slobodama, u cjelini za slobodnim društvom putem osobne slobode, dokidanja staleža i uvođenja ravnopravnosti svih pred zakonom, u pitanju vjeroispovijesti za jednakošću svih Crkava i religija, za odvajanjem Crkve od države. Propagira se i odvajanje sudstva od upravnih poslova i njegovo organiziranje u samostalnu instituciju sa sudjelovanjem javnosti putem instituta porote i odgovornosti suca pred narodom. Primarno se traži nacionalna samostalnost, suverenitet se utemeljuje u narodu, ban bi trebao biti odgovoran narodu, odnosno narodnim zastupnicima u Saboru. Sabor je smatran vrhovnim autoritetom za cjelokupni hrvatski državni prostor, koji treba ujediniti tako da se i dalje uvažavaju specifičnosti svake hrvatske regije, kao izraz decentralizirane državne organizacije i ravnopravnosti regija. Sabor bi se sastajao naizmjenično u Zagrebu, Osijeku, Rijeci i Zadru (ili Splitu). Jezik naroda postao bi jedini službeni jezik svih javnih djelatnosti. Premda je car 1848. imenovao Jelačića gubernatorom Rijeke, civilnim i vojnim guvernerom Dalmacije, dopustio da se "Ugarsko primorje" priključi novoosnovanoj Riječkoj županiji, a Međimurje stavi pod upravu bana Jelačića, ipak je razjedinjenost hrvatskih zemalja u praksi ostala ista kao i prije ovih praznih imenovanja. Tako nisu stvoreni preduvjeti za uspostavu jedinstvenog tržišta, a ukidanje kmetstva uz nedovoljni razvoj industrije uvjetovalo je odlazak (seobu) viška radne snage izvan hrvatskih zemalja. Iz tih razloga proces urbanizacije u Hrvatskoj bio je spor, gradovi su rasli umjerenim tempom, a najsposobnija radna snaga je napuštala Hrvatsku. Austrijska prometna politika nije stimulirala razvoj prometnica u Hrvatskoj na način koji bi njoj koristio, a domaćeg je kapitala bilo nedovoljno da bi bilo moguće bez pomoći države graditi željeznice i ceste.

Uspostava nacionalnog suvereniteta, tj. samostalnog odlučivanja o vitalnim pitanjima hrvatskog naroda bili su uvjetom napretka. Godine 1848. u Zagrebu je osnovano Bansko vijeće sa statusom samostalne vlade, a u Saboru je 1848. proglašena hrvatska autonomija. Za samu se Monarhiju tražilo konfederativno preuređenje. Praktički, sve je to ostalo tek u pokušaju, no ipak govori o političkim tendencijama većine hrvatske političke djelatnosti.

Iako je nakon otklanjanja opasnosti od revolucionarnog pritiska za uvođenje liberalne slobode za građane i narode ponovno u Monarhiji stavljen izvan snage ustavni poredak i parlamentarni život te uveden tzv. Bachov apsolutizam, ipak je i apsolutistička vlast tada bila prisiljena uklanjati ostatke feudalnog sistema i provoditi mjere za modernizaciju društva. Ta modernizacija značila je istovremeno i potiho i oprezno uvođenje liberalnih koncepata u organizacijske oblike u gospodarstvu i upravi.

Čim su poslije deset godina morale biti ponovno dane slobode i uklonjen apsolutizam, razbuktao se u Hrvatskoj stranački život sa slobodnim novinstvom, lepezom raznih mišljenja i stranačkih grupiranja.

Sabor je 1861. nastojao riješiti pitanje određenja hrvatskog političkog naroda, tj. pitanje tko je nositelj državnosti u Hrvatskoj, budući da se sa prihvaćanjem liberalizma odbijalo shvaćanje da je politički narod plemstvo. Snažnije nego prije, Srbi u Hrvatskoj postavljaju na dnevni red zahtjev da se srpstvu prizna status

nacionalnosti na "zajedničkom" tlu, čemu nije udovoljeno, jer za to nije bilo pokrivača ni u povijesnim diplomatskim i državnopravnim aktima hrvatske države ni u etničkoj diferencijaciji koja se tada određivala prema jeziku. Liberalni dio hrvatskih političkih djelatnika, bez obzira je li riječ o civilima ili svećenicima, nije uzimao pripadnost crkvi kao kriterij nacionalne diobe stanovništva u hrvatskim zemljama.

U Hrvatskoj se realizacijom prava na udruživanje, na slobodu znanosti i kulturnog stvaralaštva osnivaju brojna stručna društva, među kojima i Akademija znanosti i umjetnosti (JAZU), koja stavlja sebi za cilj da znanstvenu i kulturnu djelatnost na slavenskom jugu Monarhije i šire okupi oko Zagreba bez obzira na vjerske, nacionalne i ideološke razlike. Glavne osobe u formiranju hrvatske JAZU bili su visoki crkveni dostojanstvenici, biskup J. J. Strossmayer i kanonik dr. Franjo Rački. Rački je početkom pedesetih 19. st. razradio teološke osnove za liberalnu orijentaciju Katoličke crkve kod Hrvata. Strossmayer ih je propagirao u praksi Crkve. Smisao i cilj božje objave vidjeli su u ujedinjenju ljudskog roda u kršćanstvu, posebno, dakako, u uklanjanju neprijateljstva među kršćanskim crkvama. Strossmayer je nadalje isticao da između vjere i znanosti nema, u načelu, suprotstavljanja, jer sve što znanost otkriva prodirući u tajne prirode nije, niti može biti, mimo božje volje. Sukobe koji su se na tom planu pojavljivali objašnjavao je ljudskom strašću, a ne stvarnim razlikama između znanosti i religije. Svećenstvu je preporučivao da upozna i prihvati moderna dostignuća znanosti, modernu umjetnost i moderno društvo, te da se suprotstavi samo onim pojavama koje ne priznaju ili ignoriraju Boga, kao što su materijalistička učenja. Strossmayer naglašava čovjekovu od Boga danu slobodnu volju i iz toga izvodi njegovo pravo na slobode sadržane u građanskim pravima kao i pravo naroda. Prihvatao je hijerarhijsko ustrojstvo Crkve, ali u tome nije vidio nikakvu zapreku da se Crkva prilagodi ustavnim načelima građanskog uređenja, uključujući i nove odnose vjernika i Crkve.

Katolička crkva je Konkordatom s Austrijskom monarhijom dobila status ugovornog partnera države prema međunarodnom pravu, no ukidanjem konkordata (1870.) u vrijeme jačanja utjecaja liberala šezdesetih godina 19. st. Katolička crkva postaje korporacija unutar države i time se izjednačava pred zakonom s ostalim Crkvama i crkvenim udruženjima. Ubrzo slijedi niz mjera kojima se Crkvu potiskuje iz škola, uvodi državni nadzor nad školom, ukida uzimanje katolika iz općeg građanskog zakonika u pitanju braka, olakšava prijelaz iz jedne vjeroispovijesti u drugu, daje slobodu u izboru religije, a otpadanje od kršćanstva prestaje biti čin kazneno-popravnih mjera. No odvajanje Crkve i države nije bilo pravno provedeno. U Hrvatskoj je liberalna struja među katoličkim svećenstvom bila trajno jača od konzervativne (ili ultramontanske), koja je prihvaćala Pia IX.

Strossmayer, veliki mecena na polju političkog i kulturnog hrvatskog stvaralaštva, bio je centralna figura u grupi europskih i austro-ugarskih crkvenih velikodostojanstvenika koji su se na I. Koncilu u Vatikanu 1869., sazvanom od pape Pia IX., usprotivili usvajanju dogme o nepogrešivosti pape. Bio je zagovornik suradnje kršćanskih crkava i prevladavanja njihove razjedinjenosti.

Taj njegov liberalni stav proizlazio je iz osnovne njegove težnje: dati Zagrebu i katoličkim Hrvatima prvu ulogu u rješavanju južnoslavenskih i balkanskih problema. Bilo je to vrijeme nemira, posebno u Bosni i Hercegovini, i grozničavih nastojanja male Srbije da se izbori za vodstvo među Južnim Slavenima i podredi ih svojim interesima. Na srpski etnički i plemenski osvajački nacionalizam Strossmayer je odgovorio hrvatskim modernim liberalnim nacionalizmom i u tome uspijevao. Austrijska vlast je, međutim, činila sve da spriječi kulturno i svako drugo autonomno jačanje Zagreba i Hrvata, kako njena apsolutistička vlast na jugu Monarhije ničim ne bi bila dovedena u pitanje. Pod izlikom ugarskog vrhovništva nad Hrvatskom ubrzo je postavila svog čovjeka K. K. Hedervarya. Hrvatska se našla pod teškom represijom novog oblika apsolutističke vladavine uz pomoć većeg dijela Srba u Hrvatskoj sve do početka 20. st. Ali proces liberalizacije, premda usporen, nije mogao biti zaustavljen.

Liberalizam je, u uvjetima nacionalnog pritiska, odgovorio time što je na političku scenu istaknuo ponešto ogoljelu ideju narodnog jedinstva i njegovog osamostaljenja u vlastitoj državi. Nastupa vrijeme Ante Starčevića. U tom pokretu težište nije toliko na etnički jedinstvenom kolektivu koliko na realizaciji povijesnog državnog prava, tj. na ostvarenju državopravne cjeline na onom teritoriju koji se kao pripadajući hrvatskoj državi navodi u državnopravnim ugovorima s Habsburškom krunom (od 1527. dalje). Stoga Ante Starčević ne smatra da bi Bosnu i Hercegovinu u cjelini trebalo tražiti za hrvatsku državu usprkos tome što drži da su Bošnjaci-Muslimani potomci "najčišće hrvatske krvi". Pravaštvo je pod njegovim vodstvom isticalo potrebu vladavine prava nasuprot prosvijećenog apsolutizma monarha. Starčević navodi da je kralj legalan samo onda ako predstavlja izvršnu vlast volje naroda izražene u slobodnom očitovanju izbornog višestranačkog parlamenta. Vlast, dakle, dolazi od naroda, a ne direktno od božje milosti, tumači Starčević u duhu liberalnih shvaćanja začetnika građanskih revolucija, posebno francuske iz 1789., na koje se on direktno poziva, Starčeviću nije smetalo da pojedinci i zajednice građana hrvatske države budu i etnički i religiozno ono što sami žele, jedino je vrlo isključivo tražio da u pitanju državotvornosti moraju podržati hrvatsku državu i stoga u pogledu državljanstva biti Hrvati. Bio je protivnik miješanja Crkve u javni život, odnosno zalagao se za odvajanje Crkve od države. Njegov je stav prema Crkvi poprimao izraze ogorčene odbojnosti.

Uz ideju o slobodnom svjetonazoru, slobodnom radu, poslovnom udruživanju pojedinca, automatski se ističe i ideja o slobodnom narodu, a ondje gdje narod nije imao vlastiti državni vrhovni aparat, kao što je to još u drugoj polovici 19. st. bio slučaj kod većine europskih kraljevina i carevina i kod svih naroda Habsburške monarhije tako i Hrvata, razrađuje se ideja o oslobađanju naroda stvaranjem vlastite nacionalne države, centralistički ujedinjenog nacionalno-etničkog i povijesno-državnog teritorija. Taj su zahtjev hrvatski prvaci neprestano postavljali od kraja 18. st., ali osim obećanja koja im je kralj u Beču davao kad je trebao lojalnost hrvatskog naroda i priključenja razvojačene Vojne Krajine na tom planu se nije gotovo ništa ostvarilo. Starčevićeve teze o primatu slobodne narodne volje umjesto moći monarha-apsolutista, o legitimnosti vladara samo

ukoliko je u službi naroda, o odvajanju religije od nacije, uz isticanje da se nacija može sastojati od državljana različitih Crkava i obrnuto, te o odvajanju Crkve od države, njegovo traženje kontinuiteta nacije u pravnim aktima, ugovorima i diplomama Sabora hrvatskog plemstva sa vladarom, poštovanje diplomatske zagarantirane hrvatske državnosti i civilnih zakona kao vrhovnog autoriteta uz zahtjev za uspostavom teritorijalnog jedinstva hrvatske države u granicama na koje se pozivaju povijesni spisi staleškog hrvatskog Sabora itd. izrazito su liberalne provenijencije. Iz toga konteksta ne izlazi ni pravaško odbijanje da se Srbima na hrvatskom povijesnom području označenom u spisima 1526. god. prizna išta više od vjersko-crkvene i etničko-kulturne posebnosti.

Pravaštvo i starčevićanstvo iz druge polovice 19. st. obilježilo je i prošlo sve generacije hrvatskih intelektualaca, književnika, znanstvenika, političara i uopće javnih djelatnika bar pola stoljeća do prvog svjetskog rata. Iz njega su se dalje razvijali novi pravci nacionalnog pokreta, ali su napuštali liberalizam Starčevića. Tako se krajem 19. st., kada se kao negativni rezultat potpune slobode trgovine javlja praksa monopolističkog kapitalizma i potreba uplitanja države u privredu javljaju nove struje pravaša - frankovci - koji se udaljuju od liberalizma, ali se on ponešto izmijenjen ipak očituje u pojavi naprednjaka i modernista pa donekle i kod agraraca i ponešto u seljačkom pokretu braće Radić početkom 20. st. i poslije. Naravno da je u dnevnoj politici bilo bitnih razlika između shvaćanja pojedinih stranaka, ali upravo su po prihvaćanju osnovnih postavki liberalizma većina prvaka hrvatske politike tijekom 19. st. bliski i pripadaju istom vremenu i procesu izgradnje građanskog hrvatskog društva i države.

Čitav proces laicizacije društva (laičko školstvo), isticanja suvereniteta naroda, ukidanje kmetstva i izjednačavanje svih pred zakonom neprestano se sukobljavao sa žilavim opiranjem starih struktura. Najsnažnije se opirala Katolička crkva, jer je ona teško prihvaćala mjesto jednog u nizu drugih ravnopravnih autonomnih cjelina u modernom, civilnom društvu i oslobođenom svijetu, a zbog svoje moralne i ekonomske snage mogla je pružiti snažan i organiziran otpor liberalizmu, koji je za nju bio neprihvatljiv sistem.

Što se građanska civilizacija i u Hrvatskoj više afirmirala to su vodeći dijelovi Crkve (plemstvo je već bilo politički mrtvo) žesće napadali pojave liberalizma, a koristili su snagu svog duhovnog autoriteta i proglasili ideje novog duha bezbožničkim. Činjenica je, da je liberalizam, uvodeći slobodu mišljenja, omogućio pojedincima da ne kriju svoj ateizam ili panteizam, no liberalistička teorija nije ni poticala ni preporučavala bezbožništvo. Pisci liberalizma su tezu o prirodnom pravu čovjeka na punu ravnopravnost tumačili božjim zakonima. U Isusovom propovijedanju o tome da pojedinac, a ne "izabrani narod", treba slijediti Boga svojom slobodnom voljom, tražili su oslon za tvrdnju kako je nemoralno da su ljudi ovisni o volji jednog čovjeka - monarha - i tvrdili da, kao što su svi ljudi pred Bogom jednaki, trebaju biti jednaki i pred zakonom.

Katolička je crkva u Hrvatskoj, kao i drugdje u Europi, vrlo teško podnosila provedbu ideje liberalizma o ravnopravnosti svih vjeroispovjesti, jer se time rušio

dotadašnji njezin položaj državne crkve u Habsburškoj monarhiji. Ideja o ravnopravnosti ostvarena je kroz načelo odvajanja Crkve od države. Do ostvarenja tog načela proteklo je na hrvatskom tlu čitavo stoljeće, ako se početak laicizacije označi donošenjem edikta o toleranciji svih vjeroispovjesti u jozefinskim reformama. Tada započinje i proces laicizacije školstva, što će međutim biti definitivno provedeno za vremena vladanja liberala u Beču. Tada se i u Hrvatskoj provodi, pod rukom bana Ivana Mažuranića, čitav paket liberalnih zakona za mnoge sfere javnih djelatnosti, posebno u školstvu.

Mažuranić je bio poznat još od 1848. kao političar i kulturni stvaralac liberalne orijentacije. Njegove reforme iz druge polovice šezdesetih godina 19. st. znače vrhunac liberalizma u Hrvatskoj. One učvršćuju ideje o modernoj državi, o vladavini prava i europski životni stil, koji se širi i na malograđanstvo. Proveo je diobu sudstva od uprave na svim upravnim razinama, ukinuo obrtničke sudove i sl. Autonomiju Hrvatske pokušao je pojačati ustrojstvom "kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade", zatim zakonima kojima je htio postići odgovornost bana i vladinih odjelnih predstojnika (ministara) Saboru, ali u ovom zadnjem nije uspio. Cilj mu je bio progurati načelo parlamentarne vlade. U modernizaciji društva liberali oko Mažuranića su isticali da su gradovi i trgovišta zbog ekonomskih razloga osnovna pokretačka snaga. U njima se koncentrirala kapital, banke, industrija, ljudstvo i sve u kulturi, prosvjeti, znanosti. Tzv. "vanjske općine", tj. sela ali i županije postaju beznačajne u odnosu na grad. Za agrarnu privredu se donosi zakon o zadrugarstvu. Ograničeno pravo glasovanja su dobile i žene. Zdravstvo je bilo modernizirano. Reforme školstva su provele punu laicizaciju obrazovnog sustava i vrhovni nadzor nad školama stavile u ruke države a ne Crkve, što je izazvalo žestok otpor svećenstva, čak i onog liberalnijeg.

Reakcija na liberalizaciju gospodarstva, znanosti, obrazovanja, političkog života, tiska, publicistike, kulturnih zbivanja poprimila je vrlo jake oblike u cijeloj Monarhiji i u Hrvatskoj od početka 20. st. Došlo je do polarizacije između pristaša slobodnog društva, ideje prosperiteta na slobodnom poduzetničkom duhu i kreativnim inicijativama slobodnog pojedinca te pristaša društva kao kolektiva kojim se upravlja regulama crkvenog i državnog vrhovništva. Sukobi su bili toliko snažni da su se nerijetko događale i krvave ulične tuče.

Upravo ta jaka mobilizacija protiv afirmacije liberalno-demokratskog sistema došla je do izražaja i na velikom katoličkom kongresu održanom u Zagrebu na samom početku 20. st. Pojava katoličkog tiska, nerijetko prožetog militantnim duhom, dokazuje posredno da je hrvatsko društvo doseglo priličan stupanj razvoja liberalne prakse. O tome svjedoče uspostavljeni mehanizmi tržišnog poslovanja, forme povezivanja i nadgledanja poslovnog života, prosperitet potpuno laiciziranog školstva i znanosti, djelovanje hrvatske Moderne, pa napredne omladine, modernog pravaštva u Dalmaciji sa Supilom kao značajnom figurom, koga su protivnici lažno ali u njihovim očima ne bez razloga optuživali da je mason itd., na čemu se u ovom kratkom osvrtu ne možemo zadržavati.

Na kraju treba spomenuti da se liberalizam u Hrvatskoj nakon 1918. vrlo teško razvijao te je ostao, iako ograničen, samo u ekonomskoj sferi, dok je

politički liberalizam bio onemogućen. Nakon 1945. dokinut je liberalistički model u privredi uvođenjem planske umjesto tržišne privrede, a političkom liberalizmu nije bilo ni traga. Spominjanje liberalne ideje i oblika liberalnog društva dobio je obavezan pridjev "truli" ("truli liberalizam").

Obrazovni sustav bivših represivnih režima u Hrvatskoj od 1918. onemogućio je prosječno obrazovanom Hrvatu da spozna vrijednosti i napore hrvatskih liberala 19. stoljeća u potizanju prosperiteta i stvaranju moderne hrvatske nacije, bez čega ne bi bila ostvarena ni hrvatska država.

Izbor iz literature

- J. Šidak, "Hrvatske zemlje u Vrhovčevo doba 1790-1827". u: Maksimilijan Vrhovac, *Dnevnik*, Zagreb, 1987., sv. 1., str. IX-LI.
- D. Pavličević, "Maksimilijan Vrhovac. Život i djelo (1752-1827)", u: isto, str. LXX-LXXIX.
- W. Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slavonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München, 1981.
- I. Karaman, "Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonije, Srijema i Bačke u doba Josipa II", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 1961., 29.
- Franjo Fancev, "Dokumenti za naše podrijetlo Hrvatskoga preporoda (1790-1832)", *Grada*, 1933, XII.
- V. Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960.
- N. Beretić, "Matutinovićeve proces u Splitu 1793. godine", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 1956., IV-V.
- S. Gavrilović, "Otpor prema apsolutizmu u Slavoniji i Hrvatskoj 1821-1825.", *Historijski zbornik*, 1965, XVIII.
- M. Švab, "Pregled literature o ulozi slobodnih zidara u povijesti hrvatskih zemalja", *Časopis za suvremenu povijest*, 1978., II.
- S. Obad, *Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine*, Rijeka, 1987.
- R. Eisfeld, *Pluralizam između liberalizma i socijalizma*, Zagreb, 1992.
- N. Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, Zagreb, 1992.
- F. A. Hayek, *Politički ideal vladavine prava*, Zagreb, 1994.
- N. Rosenberg, L. E. Birdzell, *Kako se Zapad obogatio, Ekonomska preobrazba industrijskog svijeta*, Zagreb, 1993.
- M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992.
- E. Hobshawm, *Doba kapitala 1848-1875*, Zagreb, 1989.

- M. Gross, "Die Rolle der Eliten in der Modernisierung Nordkroatiens von den fünfziger bis zu den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts", u: *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830-1918*, Budapest, 1987.
- L. Gall, R. Koch, *Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert*, Frankfurt - Berlin - Wien, 1981.
- M. Gross, "Liberalizam i klerikalizam u hrvatskoj povijesti (19. i početak 20. stoljeća)", *Naše teme*, 1987, 6-7.
- P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici, hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870*, Zagreb, 1986.
- J. Šidak, "Ivan Mažuranić kao političar", *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb, 1973.
- V. Ciliga, "O političkim koncepcijama i djelatnosti Samostalne narodne stranke 1863-1865", *Časopis za suvremenu povijest*, 1975, II.
- M. Gross, "O ideološkom sustavu Franje Račkog", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti*, JAZU, vol. 9.
- M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973.
- M. Despot, *Industrija građanske Hrvatke 1860-1873*, Zagreb, 1970.
- A. Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu, 1860-1873*, I, II, Zagreb, 1987.
- J. P. Krokari, *Liberal Reform in Croatia under Ban Ivan Mažuranić*, disert. Indiana University, 1980.
- V. Koščak, *Josip J. Strossmayer i Franjo Rački, Politički spisi*, Zagreb, 1971.
- A. Spiletak, *Biskup J.J. Strossmayer u Vatikanskom saboru. Govori, predstavke, prosvjedi*, Hrvatska Bogoslovska akademija, XII, Zagreb, 1929.
- M. Gross, "Studentski pokret 1875-1914.", u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1969, I.

Tereza Ganza-Aras

LIBERALISM AND THE CROATS

Summary

The author's thesis is that in the 19th century Croatia was going through a process of liberalization parallel and similar to that in the rest of Europe. The liberal idea in its political and economic forms played a major role in the platforms of the leading Croatian politicians of the time. The staunchest adversaries of liberalism were the top ecclesiastical echelons. Political liberalism received a mortal blow in 1918, while economic liberalism was smothered by the planned economy after 1945.